

ERZURUMLU ŞEYHÜLİSLÂM MÛSÂ KÂZİM EFENDİ SEMPOZYUMU'NUN ARDINDAN

Reyhan KELEŞ (*)

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ile Tortum Belediyesi tarafından ortaklaşa düzenlenen Erzurumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu 22-24 Kasım 2013 tarihleri arasında başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 162 ve 167. Şeyhülislâmı, Erzurumlu Mûsâ Kâzım Efendi'nin hayatı ve değişik sahalardaki görüş ve düşünceleri geniş bir şekilde tebliğci ve müzakereci değerli ilim adamlarının katkılarıyla ilim dünyasına sunulmuştur.

Sempozyumun açılış programı Tortum Belediyesi tarafından düzenlenen organizasyon ile Erzurum'un Tortum ilçesinde, Tortum Kapalı Spor Salonu'nda, halkın da büyük tevaccühleri ile 22 Kasım 2013 Cumartesi sabahı, saat 09:30'da başladı. Saygı duruşu ve İstiklal Marşı'nın ardından program sunucusu Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÖKTAŞ program takdimini yaptı ve daha sonra protokol konuşmalarına geçildi.

Protokol konuşmalarının ilkinin Tortum İlçe Kaymakamı Halit MENGİ gerçekleştirdi. Mengi yaptığı konuşmada topluma yön vermiş büyük bir şahsiyet olan Mûsâ Kâzım Efendi'nin hemşehrileri tarafından bile yeteri kadar tanınmadığını, bu sempozyum vesilesi ile Mûsâ Kâzım Efendi'ye gerekli ilgi ve alâkanın gösterileceğini ümit ederek sözlerini tamamladı. İkinci olarak Sempozyum Koordinatörü Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ömer KARA söz aldı. Kara, sempozyumun düzenlenmesi ve icrasında emekleri geçen kurum ve hocalara teşekkür ederek başladığı konuşmasını iki gün boyunca sürecek olan sempozyum programının akışı ile ilgili bilgi vererek tamamladı. Üçüncü olarak söz alan Erzurum İl Müftüsü Hasan ÇINAR Beyefendi Erzurum'un önemli ilim insanları yetiştirdiğine vurgu yaptı. Okumanın ve ilmin öneminin unutulduğu şu dönemlerde yapılan bu tür sempozyum ve benzeri faaliyetlerin oldukça anlamlı olduğunu hatırlatan Çınar, teşekkürlerini arz ederek sözlerini tamamladı. Tortum Belediye Başka-

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi.

nı Hasan ÇAKMAK Beyefendi'nin dördüncü olarak yaptığı konuşmasında bu sempozyumun düzenlenmesi fikrinin nasıl ortaya çıktığı sorusundan hareketle dinleyicilere bilgiler verdi ve bu programın başta Tortum'a, ülkemize ve İslâm âlemine hayırlar getirmesi temennisi ile sözlerini tamamladı. Beşinci olarak kürsüye çıkan Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hikmet KOÇAK Beyefendi, XIX. yy. Osmanlı ilim adamı Şeyhülislâm merhum Mûsâ Kâzım Efendi'nin Erzurum'un yetiştirdiği ender ilim adamlarından biri olduğunu, üstün zekâsı, kararlılığı ve azmiyle ilmî yeterliliğini ispat ettikten sonra Osmanlı eğitim sistemi içerisinde bütün ilmî statüleri sırasıyla elde ederek en üst makama hak kazandığını dolayısıyla böyle bir şahsiyetin anılmasına vesile oldukları için mutlu olduklarını ifade ederek sözlerini tamamladı. Protokol konuşmalarının son davetlisi Diyanet İşleri Başkan Vekili Prof. Dr. Muhammet Şevki AYDIN Beyefendi idi. Kendisi de bir Erzurumlu olan Aydın, konuşmalarına Mûsâ Kâzım Efendi'yi rahmetle anarak başladı. Aydın, Mûsâ Kâzım Efendi'nin cins bir kafa taşıdığını, emsali az görünen âlimlerden olduğunu, yaşadığı dönem itibariyle tam bir kaos ortamında kaldığını ifade etti ve sempozyumun başarılı bir şekilde geçmesini temenni ederek sözlerini tamamladı.

Protokol konuşmalarının akabinde öğle yemeğine geçildi ve Tortum'dan sempozyum boyunca oturumların gerçekleştirileceği yer olan Erzurum'a hareket edildi. Burada ilk oturum Atatürk Üniversitesi Kültür ve Gösteri Merkezi'nde saat 16:00-17:30 arasında gerçekleştirildi. Başkanlığını Atatürk Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ Bey'in yaptığı birinci oturumun konusu "Mûsâ Kâzım Efendi: Hayatı, Eserleri ve Şeyhülislâmlığı" idi. Çögenli bildiri sahiplerine söz vermeden önce Erzurum'un, Anadolu'nun hem Bağdat'ı hem de İstanbul'u olduğunu söyledi ve bu fikrini verdiği iki kıymetli örnekle destekledi. Bu örneklerden ilki *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî* adlı tefsirin sahibi el-Âlûsî (ö. 1270/1854) ile ilgiliydi. Çögenli'nin anlattığı örnekte, el-Âlûsî, *Tefsir*'ini İstanbul'a, Şeyhülislâm'a arz etmek üzere yolculuğa çıkar ve Erzurum'a uğrar. Burada kaldığı süre zarfında İbrahim Paşa Medresesi'nde Amme cüzünden dört âyet-i kerimeyi o devrin âlimlerinden olan İspirli Cemâleddin Fâzıl Efendi ve Receb Efendi adlı iki zata ders olarak okutur ve on beş günün ardından hem Fâzıl Efendi'ye hem de Receb Efendi'ye ilim ve hadis icazetleri verir. el-Âlûsî daha sonra kaleme aldığı *Neşvetü's-Şemûl fi's-Seferi ilâ İslâmbûl* adlı seyahatnamesinde bu iki zattan övgüyle bahsederek "Şark'ta bu iki âlimi görünce çok şaşırđım. Bizim Bağdat'ta bile bunların emsali kimse yok!" der. Çögenli Erzurum'un Bağdat ve İstanbul'la emsal bir şehir olduğunu desteklemek için verdiği ikinci örnekte ise şu an ellerinde mevcut olan zeylleri ile birlikte 65 ciltlik bir eserden bahsetti. Bu ansiklopedinin dünyada bilinen ilk alfabetik ansiklopedi olduğuna vurgu yapan Çögenli, müellifin eserin mukaddimesin-

de 3000 kaynaktan istifade ettiği ve devrinde toplam 1000 âlimle görüştüğü bilgisini paylaştı. Ayrıca Çögenli, Erzurum'un yetiştirdiği önemli Şeyhülislâmlardan olan Feyzullah Efendi'nin kaynakların verdiği bilgiye göre beş bin altın karşılığında bu eseri satın aldığını ve kütüphanesine kazandırdığını söyledi. Böyle bir eseri ciddi bir harcama yaparak satın alan Feyzullah Efendi gibi bir şahsiyetin Erzurumlu olması da ayrı bir gurur kaynağı olarak dinleyicilerle paylaşılmış oldu.

Çögenli sözlerini tamamladıktan sonra oturumun ilk konuşmacısı olan Prof. Dr. Ömer KARA'ya söz verdi. Kara, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Eserleri" başlıklı bildirisini görsel bir sunumla taçlandırdı. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın doğumundan ölümüne kadar olan hayatını ayrıntılı bir şekilde işledikten sonra onun eserleri hakkında bilgiler verdi. Daha sonra salonda bulunan yetkililere seslenerek Osmanlı Devleti'nin Şeyhülislâmlığını yapmış değerli bir zatın bugün Edirne'de Muradiye Camii haziresinde bulunan mezarının içler acısı bir vaziyette olduğunu, bunun ne Mûsâ Kâzım'a ne de Erzurumlulara yakıştığını ifade etti ve son olarak yetkililerden üzerlerine düşen görevi yapacakları sözünü alarak konuşmasını tamamladı.

Oturum başkanı Çögenli, Ömer Kara'nın bildirisine müzakeresiyle iştirak edecek olan Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ferhat KOCA Bey'e söz vermeden önce onun Mûsâ Kâzım ile ilgili iki çalışması olduğunu söyledi. Bunlardan ilki Mûsâ Kâzım'a ait olan *el-Fetâvâ el-Kâzımıyye fî Islâhi'l-Fetâvâ et-Türkiyye* adlı eserin *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları* adı ile neşri, ikincisi de *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Mûsâ Kâzım Efendi" maddesi. Müzakere için söz alan Ferhat Koca, Ömer Kara'ya ait olan bildirinin titizlikle hazırlandığını, bu çalışmanın Mûsâ Kâzım'ın eserleri ile ilgili var olan bazı tartışmaları bertaraf ettiğini söyleyerek tebriklerini ifade etti. Bu konuşmasında Koca, arkadaşı Prof. Dr. Abdullah Uçman'ın bir hatırasını hâzırûn ile paylaştı. Uçman'ın anlattığı anekdot şöyledir: "Bugünkü sahafların şeyhi olan Sahaf İbrahim Manav Bey'in kardeşi Ali Manav vardı. Ayrıca kendisi de kitapçı olan bu dostum bir gün bana şöyle bir şey anlattı: 'Benim bir çocukluk arkadaşım vardı. Bu arkadaşım kendisinde dedesinden kalma tahta bir sandığın olduğunu ve bu sandıkta olanları satmak istediğini söyledi. Ben bu sandığın tamamen Mûsâ Kâzım'a ait belgelerle dolu olduğunu gördüm. Bu çocuk ya Mûsâ Kâzım'ın torunu ya da torununun çocuklarından idi, fakat dedesinin kim olduğunu bilmiyordu. Biz bu sandıktaki kitapları sattık, içinde sadece *Külliyât*'ı kalmıştı, arkadaşım bu eseri de bana hediye etti.'" Uçman Bey'in anlattığı bu bilgileri kendisinden izin alarak sempozyumdaki dinleyicilerle paylaşan Ferhat Koca Bey, "Anlaşıyor ki Mûsâ Kâzım ile ilgili belgeler etrafta dağınık hâlde, belki

de ehli olmayanların elinde bulunuyor. Mûsâ Kâzım Efendi'nin özlük hayatı ile ilgili bildiğiniz ne varsa bunların haberlerini sizlerden talep ediyorum.” dedi ve “Mûsâ Kâzım Efendi'yi isteyen herkes eleştirebilir ama bu ahlâk sınırları içinde kalmak şartıyla. Eğer birisini sevmiyorsak onu itibarsızlaştırmak için, onu yok etmek için, onun kişilik haklarını, onun torununun torununu bile rencide edecek iftiralardan uzak durmalıyız millet olarak.” diyerek sözlerini tamamladı.

Oturum başkanı Çögenli “Arşiv Belgeleriyle Mûsâ Kâzım Efendi” adlı bildirisini sunmak üzere Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Selami BAKIRCI Bey'i takdim ettiler. Bildirisini görsel bir sunumla aktaran Bakırcı, Meşihat arşivi, Osmanlı arşivi, Cumhuriyet arşivi ve TBMM arşivinde Mûsâ Kâzım ile ilgili yer alan belgeleri hâzırûnla paylaştı. Oturum başkanı Çögenli bu bildirinın müzakerecisi olarak Meşihat arşivinde hocalık yapmış, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi olan ve aynı zamanda *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Şeyhülislâmlarla ilgili birçok maddenin de yazarlığını yapan Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ'yi takdim etti. İpşirli müzakeresinde Başbakanlık arşivinin düzenli olduğunu, ancak Meşihat arşivinde 1960'lı ve 70'li yıllarda birtakım problemlerin yaşandığını ifade etti. İpşirli'nin verdiği bilgiye göre; o dönemlerde Meşihat arşivinde bir belgeye ihtiyaç duyulduğunda belge, arşivden dışarı çıkarılıyor ve farklı mekânlarda sayısı az olan fotokopi makineleri ile çoğaltılıyor, bu arada belge ya kayboluyor, ya yırtılıyor, ya da çalınıyordu. Bir diğer problemde de bu belgeler içinde devlet görevlerinde çalışmış ulemânın anne, baba adları, kimlik bilgileri gibi aşağı yukarı iki yüz soruya cevap verdikleri bilgiler bulunuyor, bu kişiler görev değiştirdiklerinde ise yeni çalıştıkları kurumlar tarafından belgeler isteniyormuş. Hâl böyle olunca giden belgeler geri gelmemiş. Örneğin merhum Bülent Ecevit'in dedesi Mustafa Şükrü Efendi'ye ait olan dosya Bülent Ecevit'in isteği üzerine kendisine verilmiş ve o tarihten itibaren de belgenin aslına bir daha ulaşılammış. İpşirli vermiş olduğu bu bilgilerden sonra tebliğci Selami Bakırcı'yı ve yaptığı çalışmayı takdir ederek sözlerine son verdi.

Oturumun son tebliğcisi Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Esra YAKUT Hanımefendi idi. Yakut, bir sebepten dolayı gelemediği için “Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Kurumu ve Bir Şeyhülislâm Olarak Mûsâ Kâzım Efendi” adlı bildirisini Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi Osman Nuri KARADAYI tarafından takdim edildi. Karadayı, Yakut'un hazırladığı bildiriden hareketle ilk olarak Osmanlı Devleti'nden önce Şeyhülislâm unvanının kullanımı hakkında bilgi verdi, daha sonra da Şeyhülislâmlık kurumunu Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan

III. Selim dönemine kadar ve III. Selim döneminden de kaldırılışına kadar değerlendirdi. Bu bildiriye müzakereci olarak katılması beklenen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hanefi PALABIYIK bir mazeretinden dolayı gelemediğinden müzakere yapılamadı.

İkinci oturum 23 Kasım Cumartesi günü saat 09:00'da Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ Bey'in başkanlığında başladı. "Mûsâ Kâzım Efendi: İttihat-Terakki Cemiyeti ile İlişkileri, Medeniyet Tasavvuru ve Eğitim-Öğretimdeki Yeri" konulu oturumun ilk tebliğcisi Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Ahmet Şamil GÜRER idi. Gürer, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri" konulu tebliğini sunmadan önce oturum başkanı Gürbüz şöyle bir anekdot paylaştı: "Genç adam evlidir. Evini ve çocuklarını bırakıp askere gitmek zorunda kalır, ancak hanımından çıkacak bazı sözlerden dolayı endişelidir. Hanımına şöyle der: 'Ben askere gidiyorum ama şunu sana özellikle tembihliyorum, sözün altın olsa sükûtun da gümüş olsa konuşma varsın gümüş olsun!'" Bu anekdotun arkasından Gürbüz tebliği ve müzakereci hocalara yönelerek konuşmalarını süreyi aşmadan tamamlamalarını tavsiye ederek "Süreleri içerisinde olsun, varsın gümüş olsun!" dedi ve ilk tebliği Gürer'e söz verdi. Gürer, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın siyasî hayatı ve İttihat ve Terakki cemiyeti içerisindeki yeri ile ilgili bilgiler verdi. Konuşmasının sonlarına doğru Mûsâ Kâzım'ın hayatında dikkat çeken yönlerden birisi olarak farmasonluk iddiaları hususunda yapılan tartışmalara da değinen Gürer, onun fikirlerinden ziyade bu yönüyle daha çok dikkat çektiğini sözlerine ekledi ve Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın masonluğu meselesi üzerindeki tartışmaların ideolojik olmaktan ziyade siyasî bir zeminde cereyan etmiş olduğunu ifade ederek konuşmasını tamamladı. Bu tebliğin ardından Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN yaptığı müzakere ile değerli katkılarda bulundu. Mûsâ Kâzım ile ilgili doktora tezinin sahibi olan Gürer'e teşekkürlerini ifade eden Ağırman, Mûsâ Kâzım'ın masonluğunu iddia edenlerin ellerinde bir belgeleri olmadığını söylediler. Ayrıca Ağırman, bu meseleyi aslında İngilizlerin ve Almanların memleketimizin coğrafi yapısını bölme ve insanımızı birbirine düşürme konusunda müracaat ettikleri bir fitne oyunu olarak gördüğünü söylediler ve bizim bu âlimi ilmiyle bilmemiz ve ilmine hürmet etmemiz gerektiğini söyleyerek sözlerini tamamladılar.

Bu oturumun ikinci konuşmacısı Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Macit YILMAZ idi. "Mûsâ Kâzım Efendi'de Eğitim-Öğretim ve Medreselerin Islahı" konulu tebliğinde Yılmaz, Mûsâ Kâzım Efendi'nin medreselerdeki eğitim-öğretime dair islah düşünceleri

leri hakkında bilgi verdi. Buna göre Mûsâ Kâzım, medreselerdeki öğretim programlarına yeni ilimlerden en az beş ya da altı tane konulmasını, şimdiye kadar medreselerde kullanılan usullerin çoğunun değiştirilmesini ve özellikle haşiyelerden ziyade metinlerin okunması gerektiğini, iyi bir Arapça öğretiminin yapılmasını, öğrencilerin ayrıntılarla çok fazla meşgul edilmeyip onların tefsir hadis, fıkıh gibi ilimlerde ayrıntılı bir eğitim almalarının sağlanmasını ve son olarak da medreselerin yabancı dil öğrenimine yer vermeleri gerektiğini savunmuştur. Yılmaz son olarak Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın medreselerin ıslah edilmesi konusundaki çok boyutlu çalışmalarını sıralayarak konuşmasını tamamladı. Bu tebliğin müzakeresini Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nurullah ALTAŞ Bey yaptı. Altaş, tebliğ sahibi Yılmaz'a teşekkürlerini sunarak başladığı konuşmasında Mûsâ Kâzım'ın YÖK'e benzer bir teşkilat oluşturma çabası içerisinde medreselerle ilgili icraatlarda bulunduğunu söyledi ve dolayısı ile Mûsâ Kâzım Efendi'nin eğitim sürecinde yapmak istediklerini ayrı bir oturumda teferruatlı bir şekilde karşılaştırmalı analiz etmenin daha yararlı olacağı temennilerinde bulundu.

İkinci oturuma tebliği ile iştirak eden son konuşmacı Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA idi. Çetinkaya "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru" başlıklı tebliğine Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ile Tortum Belediyesi'ne katkılarından dolayı teşekkür ederek başladı. "Zor zamanların zor insanı" olarak telakki ettiği Mûsâ Kâzım'ın donanımlı bir İslâm âliminin, mütefekkirinin masonluk iddiaları ile geri plana düşmesini büyük bir üzüntü ile karşıladığını söyledi. Çetinkaya yaptığı konuşmasında Mûsâ Kâzım'ın masonluk, farmasonluk gibi iddialara karşı mason olmadığına dair yayınladığı beyannamesini dikkate aldığını ve bunun iftiradan ibaret olduğunu nitekim onun tesettür, evlilik müessesesi gibi konulardaki düşüncelerinin çok kıymetli olduğunu söyledi. Mûsâ Kâzım'ın medeniyet algısı hususuna değinen Çetinkaya onun için medeniyetin cemiyet hâlinde yaşamak anlamına geldiğini, hukukun korunmasıyla insanın kendi nefsinin koruma hakkı elde edeceğini, buna şahsî onur ve şerefın eklenmesiyle gerçek medeniyetin inşa olunacağını ve son olarak medeniyetin kalıcı olmasının ancak adaletle mümkün olacağını sözlerine ekledi. Bu tebliğin müzakeresi oturumunu Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Erdoğan ERBAY Beyefendi yaptılar. Erbay, bugüne kadar tanınmayan bir şahsın Atatürk Üniversitesi, özellikle İlahiyat Fakültesi ve Tortum Belediyesi tarafından gündeme getirilip tartışmaya açtıkları için teşekkürlerini bildirdiler. Çetinkaya'nın tebliğine ilave olarak Mûsâ Kâzım Efendi'nin ortaya koyduğu düşüncelerin aslında bütünüyle orijinal olmadığı, medeniyet tasavvurunun ise daha önceden Jön Türkler tarafından özellikle de Nâmık Kemâl

tarafından *İbret* gazetesinde, Tanzimat'ta yayınlanan dergi ve gazetelerde çalışıldığı kanaatinde olduğunu ifade ettiler. Tebliğci ve müzakereci katılımcıların değerli katkıları neticesinde oturum başkanı Gürbüz Bey teşekkürlerini arz ederek oturumu kapadılar.

Üçüncü oturum verilen yarım saatlik çay molasının ardından saat 11:00'da başladı. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Prof. Dr. Fazlı POLAT'ın başkanlığını yaptığı bu üçüncü oturumun konusu "Mûsâ Kâzım Efendi: Felsefi ve Tasavvufî Görüşleri" idi. Polat, ilk konuşmacı olan Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU'na "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Felsefi Görüşleri" adlı bildirisini sunması için söz verdi. İmamoğlu tebliğinde Mûsâ Kâzım Efendi'nin felsefi görüşlerini insan, Tanrı ve evren olmak üzere üç ana noktada değerlendirdi. Mûsâ Kâzım'ın yaptığı bazı konferanslarda ve yazdığı makalelerde felsefe öğrenmenin lüzumuna değindiğini söyleyen İmamoğlu Mûsâ Kâzım Efendi'nin felsefeyi çok iyi bildiğini, kendi zamanında etkili olan materyalist dünya görüşünü savunanlara karşı rasyonel ve tutarlı cevaplar verdiğini, felsefi akımlardan Müslümanların haberdar olması gerektiğini bildirdi ve sempozyum düzenleme ekibine teşekkürlerini sunarak sözlerini tamamladı. İmamoğlu'nun tebliğine müzakeresi ile katılan Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Öğretim Üyesi ve aynı zamanda Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU müzakeresinde İmamoğlu'na teşekkürlerini arz etti. Ayrıca İmamoğlu'nun, Mûsâ Kâzım Efendi'nin fikirlerinin anlaşılması konusunda oldukça hassas davrandığını, kelimeleri seçerken sadeliğe önem verdiğini, bu yönüyle Mûsâ Kâzım'ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığını sözlerine ekledi ve sempozyumda emeği geçenlere teşekkür ederek sözlerini tamamladı.

Üçüncü oturumun ikinci konuşmacısı Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK idi. Şimşek, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tasavvufî Görüşleri" adlı tebliğinde Mûsâ Kâzım'ın tasavvufu irtibatı olmasına rağmen icazet almış bir tekke şeyhi olmadığını ifade eden Şimşek, tasavvufun Mûsâ Kâzım'ın nazarında şeriatın özü olduğunu söyledi. Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar'ın *Muhibbân*'ında Mûsâ Kâzım Efendi hakkında çok şiddetli eleştirilerde bulunduğundan, onun için kaba sofi ve yobaz gibi ifadeler kullandığından da bahseden Şimşek sonuç olarak Mûsâ Kâzım'ın tarîkaten Nakşî-Hâlidî ve meşreben de Ekberî yani İbnü'l-Arabî mektebine mensup bir âlim olduğunu söyleyerek sözlerini tamamladı. Şimşek'in sunduğu tebliğin müzakeresini Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU yaptılar. Gündoğdu "Bir şahsın düşünceleri hakkında doğru

teşhiste bulunabilmek için, onu üreten toplumsal yapıyı, tarihsel arka plânı ve gelişim sürecini, anlamaya ve değerlendirmeye çalışmak gerekir.” diyerek başladığı konuşmasında Mûsâ Kâzım hakkında söylenen masonluk, bektâşîlik, nakşîlik gibi bağlantılarını değerlendirirken bu hususun özellikle dikkate alınması gerektiğini ifade ettiler ve daha önceki tebliğlerden de yola çıkarak Mûsâ Kâzım hakkında söylenen masonluk meselesinin burada sonuca kavuşturulması gerektiğini söylediler. Ayrıca müzakeresinde bir noktaya daha dikkat çeken Gündoğdu tasavvufun hâl ilmi olduğunu, kâl ilmi olmadığını yani tecrübî bir ilim olduğunu, bu cümleden yola çıkarak da Mevlânâ'nın tasavvufî görüşleri ile Mûsâ Kâzım'ın tasavvufî görüşlerinin aynı olamayacağını bildirdiler. Dolayısı ile Mûsâ Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâm olarak tanınması gerektiğini ancak onun tasavvufî bir neş'eye sahip olduğunu, zorlama tevillerle onu sûfî olarak göstermenin doğru olmayacağını sözlerine eklediler. Oturum başkanı Polat oturumu kapatmadan önce küçük bir anekdotunu paylaştı. Polat Yüksek Lisans tezi hazırlarken hocası Hüsnü Ezber BODUR Bey'e tez konusu hakkında çok çalışmanın olduğunu, kendisinin ne tür bir katkı yapacağını sorması üzerine Bodur Bey'in “Sosyal Bilimler un çuvalına benzer. Sopyayı eline alacaksın, ölçülü ve güçlü bir şekilde çuvala vura vura tozutaacaksın.” dediğini ve bu sözün kendisinde derin bir etki bıraktığını dinleyicilerle paylaştı. Polat, yapılan her çalışmada daima ölçülü olmak gerektiği temennisi ile oturuma son verdi.

Dördüncü oturum verilen öğle yemeğinin ardından 14:30-15:30 saatleri arasında gerçekleştirildi. Bu oturumun başkanı Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Davut YAYLALI ve oturumun konusu “Mûsâ Kâzım Efendi: Hukukî ve Kelâmî Görüşleri” idi. Yaylalı sempozyumun organizesi içinde yer aldığını ifade ederek dışarıdan şehrimize teşrif eden değerli hocalara ve sempozyumda emeği geçen herkese teşekkürlerini sundu ve ilk tebliğci olan Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ferhat KOCA'ya Mûsâ Kâzım Efendi'nin eserlerini latinize edip ilim dünyasına sunduğu için ayrıca teşekkür ederek sözü ona verdiler. Koca, “Mûsâ Kâzım Efendi'nin Fıkhî Görüşleri” adlı bildirisine geçmeden önce şimdiki kadar dinlediği bildirilerden yola çıkarak kafasının bazı hususlarda karıştığını dolayısıyla bu konuda biraz konuşmak istediğini söyleyerek sözlerine başladı. Koca, tarihî bir olayı, kurumu, kavramı veya şahsı incelerken o kavramın ya da kişinin doğduğu ortamı, yaşadığı dönemi, coğrafyayı, bunların arka planını vs. bilmek gerektiğini hemen hemen her ilim dalının tavsiye ettiğini söyledi ve şöyle bir hikâye paylaştı: “Üç arkadaş ava çıkarlar. Hava kararır ve yollarını kaybederler. Önlerine bir bağ evi çıkar, içeri girerler. Biri mimar, biri inşaat mühendisi, biri fizikçi olan bu üç arkadaş evde bir soba görürler. Bu soba yarım metrelik bir taşın üzerine kuruludur. Üç arkadaş soba-

nın altındaki bu taşın niçin oraya konduğunu tartışmaya başlarlar. Üç arkadaş kendi bilim dallarına göre teoriler geliştirmeye başlarlar. Bir müddet sonra evin sahibi içeri girer, üç arkadaşın kaybolduğunu anlar. Hoş beşten sonra arkadaşlar ev sahibine taşı niçin sobanın altına koyduğunu sorarlar. Adam da gayet saf bir duyguyla 'Ne yapayım, borum yoktu, boru yetmediği için de sobanın altına taş koydum.' der. Bu cevap üç arkadaşın yaptığı tartışmaların yanına bile uğramamıştır." Koca, bu hikâyeyi paylaştıktan sonra insanlığının önyargılı olmaması ve iftiradan uzak durması gerektiğini söyledi. Ortada bir belge olmamasına rağmen insanların çok kolay isnatlarda bulduklarını, nitekim bu tarz söylemlerin bilimsel bir çalışma yapan akademisyenlere yakışmadığını sözlerine ekledi. Koca, Mûsâ Kâzım Efendi'nin fikhî birikimini eğitim-öğretimdeki fikhî faaliyetleri ve eserleri başlığı altında iki grupta topladığını, eserlerini ise yayınlanmış eserleri ve vermiş olduğu fetvalar başlığı altında topladığını son olarak da fikhî görüşlerini usûl ve fîrû görüşleri şeklinde ikiye ayırdığını söyleyerek tebliğini özetledi. Oturum başkanı Yaylalı, bu tebliğin müzakeresini yapmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı Ömer Nasuhi Bilmen Yüksek İhtisas Merkezi Hocası Dr. Zeki KOÇAK'a söz verdi. Sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçenlere ve uzaktan Erzurum'a teşrif eden misafir hocalara teşekkürleri ile sözlerine başlayan Koçak Mûsâ Kâzım'ın eserlerine ulaşamadıklarını, dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan bu eserleri yayına hazırlamasını temenni etti. Koçak, konuşmasında ağır iftiralara maruz kalan Mûsâ Kâzım Efendi'nin, ilmî dirayeti yanında taassuptan uzak bir ilim ve irfan ehli olduğunu ve azamî ölçüde de şer'î ve dinî hassasiyeti olan bir Şeyhülislâm olduğunu ifade ettiler. Koçak sözlerine, şeriati dinin mücessem bir hâli olarak tanımlayıp bunun ehemmiyetini bir şiirle açıklayan Şeyhülislâm İbn Kemal Paşa'nın şu şiirini okuyarak son verdi:

Şeriat ki Sarây-ı Kibriyâ'dır

Hakikat mülküdür muhkem binadır

Anın bir taşını her kim oynatsa

Yerine başını koymak revadır

Oturum başkanı Yaylalı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ'ye "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Kelâmî Görüşleri" adlı tebliğini sunmak üzere söz verdi. Çelebi, Mûsâ Kâzım Efendi'nin akaid ve kelâm ile ilgili görüşlerinin diğer görüşlerine ağır bastığını dolayısıyla Mûsâ Kâzım Efendi'yi kendi meslektaşısı gibi gördüğünü ifade ettiler. Mûsâ Kâzım Efendi'nin kelâm ilmini nereye oturttuğu sorusu üzerinde duran Çelebi, onun insan bilgilerinin dünya ve âhiret ile ilgili bilgiler olmak üzere ikiye ayırdığını dünya ile ilgili bilgilerin esasını siyasetin, âhiret ile ilgili bilgilerin esasını da

akaidin oluşturduğunu söylediler. Bu tasnifin klasik ilim tasnifine uyduğunu da ifade eden Çelebi ayrıca kelâm ve akaid arasındaki ilişkiyi ceviz ve kabuk benzetmesinden yola çıkarak açıkladı. Buna göre cevizin içinin, özünün akaid, onun kabuğunun da kelâm ilmi olduğunu söylediler. Daha önceki konuşmacıların değinmedi bir yöne Çelebi şöyle dikkat çektiler: “Mûsâ Kâzım, Ebû Hanife, İmâm Maturûdî, Eşârî gibi kelâm âlimlerinin ne söylediklerine değil onların ne yaptıklarına bakmak gerektiğini, ayrıca kitapların, müfredatların yenilenmesi gerektiğini söyleyenlere karşı bunlardan önce medreselerdeki hocaların kafalarının yenilenmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim bunlar Mûsâ Kâzım’ın yenilenmeden anladığı şeylerdir.” Çelebi’nin bu tebliğlerinin ardından oturum başkanı müzakeresini yapmak üzere Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER Bey’e söz verdiler. Özler, İlyas Çelebi’ye efrâdını câmi‘ ağıyârını mâni‘ bir tebliğle Mûsâ Kâzım Efendi’nin kelâmî görüşlerini ortaya koyduğu için teşekkür ettiler. Özler, Mûsâ Kâzım’ın kelâmî görüşlerinin özellikle *Sırât-ı Müstakîm* ve *Tercümân-ı Hakikat* dergilerinde yayımladığı makalelerde daha belirgin bir şekilde ortaya çıktığını söyledi. Özler yaptığı araştırmada tespit ettiği bir görüşü de şu şekilde paylaştılar: “Mûsâ Kâzım Efendi’nin itikadî düşüncedeki yerini fırak bağlamında tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Mûsâ Kâzım Efendi her ne kadar bazı eserlerinde ehl-i sünneti kavram olarak kullansa da ehl-i sünneti çerçeve bir kavram olarak görmekte, mutezile ve diğer fırkaları da o çerçevenin, şemsiyenin altında görmektedir. Özellikle mezheplerdeki ayrılığın, ümmetin vahdetini bozduğu şu dönemde onun bakış açısıyla şu mezhep veya bu mezhep diye bir ayırımın olmaması gerekir, nitekim onun bu konudaki tespiti de oldukça yerindedir.” Özler bu ifadelerinden sonra İlyas Çelebi’nin “Keşke o cins kafa siyasetle uğraşmasaydı da vaktinin tamamını ilme ayırsaydı.” sözlerine katıldığını, söyleyerek hâzırûna teşekkürlerini arz ettiler.

Cumartesi gününün son oturumu saat 16:00-17:00 saatleri arasında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali EROĞLU’nun oturum başkanlığında başladı. Beşinci oturumun konusu “Mûsâ Kâzım Efendi: Tefsirciliği ve Dilciliği/Belagatçiliği” idi. Eroğlu, tebliğ sahiplerine söz vermeden önce hâzırûnla şu anısını paylaştı: “Bundan yirmi iki sene evvel “Erzurum’un Dünü Bugünü” adlı bir panelde Mûsâ Kâzım Efendi’yi tanıttım. Bu araştırmayı yaparken de Mûsâ Kâzım’ın doğduğu yer olan Pehlivanlı köyüne gittim. Burada kiminle karşılaştım ise Mûsâ Kâzım’ı tanımadıklarını söylediler. En sonunda bir akrabasını gösterdiler. Emekli imam olan bu akrabasıyla bir müddet konuştuktan sonra Mûsâ Kâzım’ın cezalandırıldığı günden beri onun hakkında kimsenin burada konuşmadığını söyledi.” Eroğlu bu anekdotu anlattıktan sonra sözü Hitit Üni-

versitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı ve ayrıca Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ'a verdiler. Okumuş, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tefsirciliği" adlı tebliğine başlarken bu konuda kendisinin bir yüksek lisans tezi yaptırdığını, bu yönüyle kendisine sempozyum için teklif geldiğini, onun da bunu seve seve kabul ettiğini söylediler. Mûsâ Kâzım Efendi'nin tefsirciliği hakkında onun meşhur Osmanlı edip ve muharriri olan Muallim Naci'ye Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair *el-Mir'at* adlı eserini okuttuğunu, Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri verdiğini, Ahmet Mithat Efendi'nin bu derslerde verilen bilgileri kaydetmesiyle de *Safvetü'l-Beyân* adlı tefsir eserinin ortaya çıktığını söylediler. Yine tefsirin yazıldığı dönemde bir iki tefsir dışında neredeyse Türkçe yazılmış bir tefsir kaynağının bulunmaması nedeniyle müfessirin böyle bir eseri yazdığına da vurgu yaptılar. Okumuş, yaptığı konuşmasında Mûsâ Kâzım Efendi'nin reformcu değil ama geleneği geleceğe taşıma noktasında ıslahatçı bir âlim olduğunu söyledi. Ayrıca Mûsâ Kâzım Efendi'nin tefsirinde rivayet boyutu ihmal edilmese de dirayet boyutunun daha ağır bastığını, eser üzerine hazırlanan tezlerde yapılan tetkikler neticesinde de tefsirde toplam 18 hadis, 7 sahabe kavli ve 3 de tabiun kavline yer verildiğini belirttiler. Tefsirin dikkat çeken yönlerinden biri olarak Mûsâ Kâzım'ın yerine göre "bilimsel/ilmî tefsir" diye nitelendirilen tefsir yöntemine ve tefsirin bazı sayfalarında şiirle istişhâda yer verdiğini bu yönüyle de şiire vukûfiyetinin anlaşıldığını söylediler. Son olarak Pehlivanlı köyünden yetişip bir anlamda çağının meselelerine parmak basmış bir şahsiyetin daha keşfedilecek, ortaya konacak çok yönünün olduğunu söyleyerek sözlerini tamamladı. Oturum başkanı Eroğlu bu tebliğin müzakeresini yapmak üzere sözü Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Sadık KILIÇ'a verdi. Kılıç, Mûsâ Kâzım'ın Bakara sûresi 73. âyete kadar yayınlanmış olan tefsirinin gelecek günlerde tamamının yayınlaması hâlinde geleceğimiz açısından tefsir ilmi, belki felsefe ve kelâm ilmi açısından önemli bir projeksiyon olacağını ve bizlere ışık tutacağını söyledi. Kılıç, Okumuş Bey'in gayet özlü, kısa, veciz bir tebliğ hazırladıklarını ve bu tebliğden kendisinin istifade ettiğini ilave ederek sözlerini tamamladılar.

Beşinci oturumun son tebliğcisi olan Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Belagat Yönü" adlı tebliğini sundular. Hacımüftüoğlu, Kur'an'ın i'cazı/mucizeliği karşısında Arap fusahâ ve bülegâsının, Kur'an'ın en kısa sûresine bile nazire yapmaktan aciz kaldıklarını Mûsâ Kâzım Efendi örneği ile açıkladılar. İslâm ulemasının özellikle hicrî VIII. asra kadar "Fesahat ve belagat denilen ilim neyin nesidir, bunun sınırları nelerdir?" sorusuna cevap aramak suretiyle teliflere başladıklarını ve bu teliflerin de hâlen devam ettiğini söylediler. Buradan hareketle kelâmcıların, dilcilerin, ehl-i sünnetin hatta ehl-i itizalin

bile Kur'ân'ın i'cazı/mucizeliği üzerinde te'lifat yarışına başladıklarını söyleyen Hacımüftüoğlu, müfessir/müellif Mûsâ Kâzım Efendi'nin tefsirinden hareketle belagat ve Kur'ân'ın i'cazı üzerindeki anlayışını ortaya koydular. Hacımüftüoğlu, Mûsâ Kâzım Efendi'nin tefsirine herkesin kendi penceresinden baktığını ancak kendisinin belagat açısından Mûsâ Kâzım'ın nasıl bir metot uyguladığını sekiz, on civarında âyet örneğiyle hazırladığını, vaktin azlığı nedeniyle de bunlardan sadece Fatıha sûresi örneğini vermekle iktifa edeceğini söylediler. Hacımüftüoğlu son olarak Zemahşerî'nin Arapça kaleme aldığı *el-Keşşâf*'ından hareketle onu çok beğenmesine rağmen bunun Zemahşerî'inden kolay bir iş olduğunu, asıl yeteneğin farklı bir dille kaleme alınan tefsirlerde ortaya çıktığını ve bundan dolayı da Mûsâ Kâzım Efendi'ye Türkçe yazdığı tefsirinden dolayı takdirlerini ifade ederek sözlerini tamamladı. Oturum başkanı Eroğlu, Hacımüftüoğlu'na teşekkür ettikten sonra bu tebliğin müzakeresini yapmak üzere Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL'a söz verdi. Çağıl, Hacımüftüoğlu'nun tebliğinde veciz ve çok kıymetli bir giriş yaptıklarını, buradaki değerlendirmelerinin yerinde olduğunu ifade ederek sözlerine başladı. Konuşmasında merhum Mûsâ Kâzım Efendi'nin ruhaniyetine saygısızlık yapmaktan çekindiğini ifade eden Çağıl, Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tefsirinin tamamen Kadı Beyzâvî Tefsirine dayandığını hatta tabiri caizse Beyzâvî Tefsirini önüne alıp oradan bire bir tercüme ettiğini söylediler. Çağıl ayrıca at, deve ve harbin Arap'ın şiiirinde betimlenip de Kur'ân'da niçin betimlenemediğini Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tefsirinde ortaya koymadığını söylediler ve "Keşke Mûsâ Kâzım Efendi ne anlamda bu kelimelerin Kur'ân'da geçmediğini bizlere bildirseydi?" diyerek Kur'ân-ı Kerim'de atlar, develer ve savaş sahneleri gibi çeşitli hususlarda çok nefis betimlemelerin olduğunu özellikle atlarla ilgili Ve'l-âdiyât sûresinden, develerle ilgili Hac sûresi 26-27. âyetlerden örnekler vererek hâzırûnla paylaştılar.

Erzurumlu Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu'nun altıncı ve son oturumu Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Sadık KILIÇ başkanlığında, 24 Kasım Pazar günü saat 9:00-10:30 saatleri arasında gerçekleştirildi. "Mûsâ Kâzım Efendi: Kıraat, İstîşhâd ve Kur'ân Savunusu" konulu bu oturumda başkan Kılıç, Erzurum'un yetiştirdiği kıraat hocalarından olan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sıtkı GÜLLE'ye "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Kıraat Yönü" başlıklı tebliğini sunmak üzere söz verdi. Gülle, konusuna geçmeden önce tüm hocaların 24 Kasım Öğretmenler Gününü kutlayarak sözlerine başladı. Gülle, Mûsâ Kâzım Efendi'nin kıraat yönü ile ilgili yaptığı araştırmada onun kıraatlerden haberdar olduğunu yani kıraat okuduğunu tespit edemediğini ve onun kıraat konusundaki bilgilerini tamamen tefsirlerde geçen bilgiler çerçevesinde değerlendirdiğini söylediler. Mûsâ Kâzım'ın üç bin sahife kadar bir eser

yazdığını ancak bu eserden Bakara sûresinin 73. âyetine kadar olan kısmının elimizde olduğunu ve dolayısıyla değerlendirmelerini bu elimizde bulunan bilgiler çerçevesinde işleyeceğini ifade ederek bu konudaki örneklerle tebliğini tamamladı. Kıraatlerin teorik boyutu ile alakalı sunumlarından dolayı Güllü'ye teşekkürlerini sunan başkan, bu tebliğin müzakeresini yapmak üzere sözü Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mehmet DAĞ'a verdiler. Kıraat disiplininin önemli isimlerden olan gerek teorik gerekse pratik düzeyde yaptığı çalışmalarla bu alana katkılar sağlayan Güllü Bey'e teşekkürlerini arz ederek sözlerine başlayan Dağ, aslında kıraat algısı olmayan Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu tebliğde ele alınmasını ve bu başlığın altını dolduracak, bu tebliği anlamlı kılacak malzemenin olmadığını ifade etti. Bu tebliğin başlığı ile ilgili meselenin Güllü Bey'den kaynaklanmadığını ayrıca sözlerine ekleyen Dağ, seçilen bu başlığın Mûsâ Kâzım Efendi'nin bilimsel yönüyle örtüşmediğini, bir müellifin kıraat anlayışının olabilmesi için en azından kıraat alanı ile ilgili bir eserin olması veya kıraat disiplinine ait problematiklerle ilgili bir düşünce ortaya koyması gerektiğini söyledi. Dağ, bu tebliğin aslında "Tefsir Kıraat İlişkisi -Mûsâ Kâzım Efendi Örneği-" veya "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tefsirinde Kıraat Farklılıklarını Kullanma Biçimleri" gibi başlıklar seçilmek sureti ile hazırlanması hâlinde daha verimli bir ürünün ortaya çıkacağı kanaatinde bulunarak müzakeresini bitirdi.

Altıncı oturumun ikinci tebliği "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Tefsirinde İstişhâd" başlığı ile Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali EROĞLU'na ait idi. Eroğlu, Mûsâ Kâzım Efendi'nin büyük bir âlim olduğuna vurgu yaparak başladığı sözlerine onun ayrıca politika hırsına kapıldığını dolayısıyla bunun gözden kaçırılmaması gerektiğini de ekleyerek devam ettiler. Eroğlu, Mûsâ Kâzım Efendi'nin bir müfessir olarak geleneksel tefsir metoduna uyduğunu, aynı zamanda dirayet tefsiri olan bu eserde güncel konulara da değindiğini söylediler. Tebliğinde şiir ve şiirle istişhâdın ne demek olduğunu, Kur'ân'a şiirle istişhâd etmenin caiz olup olmadığı konusunda İslâm âlimleri arasında yapılan tartışmaları da dile getiren Eroğlu, müfessirin, eserinde âyetlerdeki kelimelerin lügat manalarını açıklarken Arap kelimelerinden şahit kullandığını ifade ettiler ve tebliğde bu istişhâdlara örnekler verdiler. Başkan Kılıç, Eroğlu'na sunumundan dolayı teşekkür ettikten sonra bu tebliğin müzakeresini yapmak üzere Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Yusuf SANCAK'ı davet ettiler. Sancak, Eroğlu'nun tebliğinde yer alan başlıkları kısaca değerlendirdikten sonra dikkat çeken bir hususu daha dinleyicilerle paylaştı. Buna göre müfessirimizin tefsirinde yer verdiği istişhâdların belki tamamı değil ama çok önemli bir kısmını eski müfessirlerin zaten kullandığını, Mûsâ Kâzım Efendi'nin burada yaptığı şeyin istişhâd bilgilerini ve argümanları tekrar ettiğini söyledi.

Başkan Kılıç, bu oturumun son tebliğ sahibi Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Musa BİLGİZ'e "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Kur'ân Müdafaası" başlıklı konuşmasını yapmak üzere söz verdi. Bilgiz, tebliğinde Mûsâ Kâzım Efendi'nin, "Müdafaat-ı Dîniyye/Redd-i Ebâtıl" (Dini Müdafaalar/Batıl Düşüncelerin Reddi) isimli makalelerinde konu ettiği Kur'ân müdafaasıyla ilgili düşüncelerine yer verdi. Bilgiz, Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu makaleleri yazma sebebi olarak Bakü Müslümanlarından ve Hayat Gazetesi yazarlarından olan Talibzâde Ahund Yusuf'un, *Hakikat-ı İslâm* adlı eserinde Tevrat ve İncil'in tahrife uğradığını ve Kur'ân-ı Kerim'in her türlü tahriften korunduğunu anlatması üzerine Emir Han adında Hristiyan bir bilginin, "Tevrat, İncil mi Tahrif, Yoksa Kur'ân?" adlı bir risale yazdığını, bu risaleyi bütün İslâm ülkelerine yaymaya başladığını, bunlardan bir nüshanın da Mûsâ Kâzım Efendi'nin eline geçmesi üzerine onun Kur'ân müdafaası ile Emir Han'a cevap verdiğini gösterdi. Bu son tebliğin ardından sözü müzakere yapmak üzere Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Şehmus DEMİR aldı. Demir, tebliğini büyük bir emek mahsulü olduğunu söyleyerek sözlerine başladı. Mûsâ Kâzım Efendi'nin, Tevrat ve İncil'in muhafaza edilemeyişinin nedeni olarak onları ezberlemekle emrolunmadıklarına, Kur'ân'ın korunmuş olmasının en büyük vesilesini ise ezbere bağladığına dikkatleri çeken Demir bu hususun değerlendirmeye tabi tutulması ve ayrıca Mûsâ Kâzım Efendi'yi yaptığı reddiyeler içinde ön plana çıkaran şeyin ne olduğu sorusunun da cevaplandırılması gerektiğini ifade ederek sözlerini tamamladılar. Başkan Kılıç, oturumu kapamadan önce dinleyici kitlesinin az ama kaliteli olduğuna vurgu yaparak şöyle bir anekdot paylaştılar: Ünlü bestekâr Mozart konser vermek üzere bir yere gider, konser salonuna girdiğinde on beş, yirmi tane dinleyici olduğunu görünce durumunu bozmadı, konserine odaklanır. Bestesini mükemmel şekilde yorumlar ve piyanonun son tuşuna vurduğunda salondaki kişiler onu ayakta alkışlamaya başlarlar. Daha sonra Mozart annesine yazdığı mektupta "Anneciğim, öyle bir konser verdim ki bütün salon beni ayakta alkışladı" der. Mozart sayısı az ama kaliteli bir kitleye hitap ettiğinden dolayı gururludur.

22 Kasım Cuma günü Erzurum'un Tortum ilçesinde açılışının yapıldığı ve 24 Kasım Pazar gününe kadar yoğun bir şekilde Türkiye'nin çeşitli üniversiteleri ile Atatürk Üniversitesi öğretim üyeleri tarafından gerçekleştirilen Erzurumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu'nun oturumları sona erdikten sonra saat 11:00'da değerlendirme oturumuna geçildi. Kapanış oturumu Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER Beyefendi başkanlığında ve değerlendirme konuşmaları da Prof. Dr. Ferhat KOCA, Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ, Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU, Prof. Dr. Davut YAYLALI, Prof. Dr. Sadık KILIÇ ve Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ'un iştirakleri ile başladı. Başkan

Özler, Mûsâ Kâzım Efendi'nin ülkemize tanıtılmasında büyük emekleri geçen Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ Hoca'yı da kürsüye davet ederek sözlerine başladı. Özler, Mûsâ Kâzım Efendi'nin zor dönemde yetişmiş olmasına rağmen hakikati savunan, hakikat arayışı içerisinde bir insan olduğu, yazdığı makalelerde o günkü şartlarda bile hanımların lise tahsilini tamamlamaları gerektiği fikrini savunduğu, üniversitelerin ve medreselerin ıslahıyla ilgili çok önemli projeler sunduğu ve medreselerde bir yabancı dilin mutlaka öğretilmesi gerektiği gibi daha pek çok hususta herkesin cesaret edemeyeceği ıslahat girişimlerinde bulunduğunu söylediler. Daha sonra değerlendirme konuşmasına yapmak üzere Prof. Dr. Ferhat KOCA Bey'e söz verdiler. Koca, üç gündür çok güzel bir ilim şöleni içerisinde olduklarını dolayısıyla bu sempozyumun gerçekleşmesinde büyük emekleri geçen başta Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ve Tortum Belediyesi'ne teşekkür ederek sözlerine başladılar. Koca yaptığı konuşmasında bu bilimsel şölenin hayırlı bir şekilde tamamlanabilmesi için Mûsâ Kâzım Efendi'nin bütün eserlerinin bir prestij kitap hâlinde hazırlanması gerektiğini, böylece ulemamız Mûsâ Kâzım Efendi'ye minnet borcumuzun ödeneceğini bir öneri olarak sundular.

İkinci konuşmacı Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ idi. İpşirli de konuşmasının başında üç gün boyunca bir ziyafet-i ilmiyeye katıldıklarını söylediler ve bundan dolayı düzenleme ekibine teşekkür ettiler. Ayrıca Mûsâ Kâzım Efendi hakkında yüz otuz iki tane Őeyhüliislâm gelmiş geçmiş ama onun gibi kendi kendisini aşmış, Anadolu'nun mütevacı bir kasabasından çıkmış, hemen her vadide söz sahibi olmuş, imparatorluğun gözü önünde eridiği, yok olduğu her gün bir toprak parçasının kaybolduğu zamanda ümmetin çilesini çekmiş bir insanın daha gelmediğini söylediler. Son olarak İstanbul'a büyük bir birikimle döneceklerini söyleyerek mutluluklarını ifade ettiler.

Değerlendirme oturumunun üçüncü konuşmasını Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU yaptılar. Hacımüftüoğlu, iki günden beri hakikaten çok önemli konuların tartışıldığı söylediler ve Mûsâ Kâzım'ın bir sempozyuma sığabilecek bir kişi olmadığını dolayısıyla bunun devamının gelmesi gerektiğini temenni ettiler. Hacımüftüoğlu ayrıca bir sıkıntıdan bahsettiler, özellikle bu sempozyumda Őeyhüliislâm'ı küçük düşürecek birtakım yaftalayıcı kelimelerin kullanılmasından dolayı rahatsızlık duyduklarını ve dolayısıyla bu yaftalayıcı kelimelerin hiç birisinin basım esnasında metinlerde yer almamasını arzu ettiklerini söylediler.

Başkan Özler, dördüncü olarak sözü Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ Bey'e verdiler. Çelebi, Erzurum'un, değerlerini ortaya koyduğu bu tür çalışmalarından dolayı göğsünün kabardığını ve bundan iftihar duyduğunu ve Erzurum'da böyle sempozyumlara konu olacak daha çok insanların bulunduğunu söyleyerek

başladığı konuşmasında bu değerlerin hepsinin sırayla sempozyum konusu yapılması gerektiğini temenni ettiler. Çelebi, Mûsâ Kâzım Efendi'nin geçmişteki hizmetlerinden dolayı ancak hayırla yâd edilmesi gerektiğini söyleyerek Cenâb-ı Hak'tan mekânının cennet olması duası ile sözlerine son verdiler.

Çelebi'nin konuşmalarının ardından Başkan Özler, Prof. Dr. Sadık KILIÇ Bey'e söz verdiler. Kılıç konuşmasında, son derece seviyeli, ilim merkezli, muhakeme merkezli, ilmin olmazsa olmazı addedilen tatlı neşveli bir eleştirinin de eksik olmadığı bir ilim ziyafetinde bulduklarını söylediler. Kılıç, "Mûsâ Kâzım Efendi acaba siyasete birazcık daha uzak durabilir miydi?" sorusu çerçevesinde şekillendirdiği konuşmasında onun ilmî, entelektüel, fikrî, fıkıh ya da kelâm usulleriyle ilgili yakıcı zekâsını başka eserlerle de taçlandırabileceği öngörüsünde bulundular ve son olarak bu sempozyumun sunulan tebliğleriyle, yapılan müzakereleriyle son derece ağır başlı, olgun ve velûd, verimli bir ortam içersinde cereyan ettiğini teşekkürleri ile birlikte ifade ederek konuşmalarını tamamladılar.

Değerlendirme oturumunun altıncı konuşmacısı olarak söz alan Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ teşekkürlerini arz ettikten sonra Mûsâ Kâzım Efendi'yi sadece bir tefsirci değil, aynı zamanda fıkıh, tasavvuf, kelâm, felsefe yani İslâm kültür mirasının kendisine bıraktığı her şeye sahip çıkmış, onu kucaklamaya ve onlarla bir anlamda kendi hâlini ve içinde yaşadığı toplumu, sorumluluğu taşıdığı o ümmeti bir noktadan daha farklı bir noktaya taşımak için mücadele vermiş bir fikir işçisi olarak tanımladılar. Ayrıca Okumuş Bey, tefsir hareketi içersinde Mûsâ Kâzım Efendi'nin en orijinal yanlarından biri olarak tefsir ilminin akademik bir camiaya hitap eden tarzda havassa, Osmanlı akademisyenlerine yazıldığını, Mûsâ Kâzım Efendi'nin ise bunu genel kitleye yani karmaşık, devasa o İslâm kültürünün, ağıdalı, ağır ifadelerini sade, yalın ve şive-i hazıra dediği yaşayan Türkçe ile ifade etme başarısını gösterebilmiş olmasını örnek verdiler.

Kapanış oturumunun son konuşmasını Prof. Dr. Davut YAYLALI yaptılar. Yaylalı, sempozyumda sunulan tebliğ ve müzakerelerde Mûsâ Kâzım Efendi'yle ilgili şu cümleyi yanlış söyledi, şu görüşü İslâm'a aykırıdır, şurada Kur'an'a ters düşmüştür gibi herhangi bir şey duymadığını, bunların eserlerinde dahi olmadığını söyledi ve Allah'tan kendisine rahmet dileklerinde bulunarak sözlerini tamamladı.

Başkan Özler, değerlendirme konuşmalarının ardından oturumun sona erdiğini ifade ettikten sonra kürsüye Sempozyum Koordinatörü Prof. Dr. Ömer KARA davet edildi. Kara, sempozyumun temmet kaydını koymak üzere başladığı konuşmasında başta Atatürk Üniversitesi Rektörüne, Rektör Yardımcısına, Tortum Belediye Başkanına, Tortum Kaymakamına, Tortum

İlçe Müftüsüne, İlahiyat Fakültesi Dekanına, Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gelen bilim adamlarına ve cumartesi, pazar günü sempozyumu dinlemeye gelen bütün Erzurumlulara şükranlarını arz etti. Ayrıca sempozyumun sunum kısmının bittiğini bundan sonra çalışmaya ara vermeden tebliğ ve müzakere-leri yayımlama aşamasına geçeceklerini bildirdi. Görevlerinde bir hata veya bir eksik olduysa hâzırûnun aflarına sığındığını söyledikten sonra Kara, Tortum Belediye Başkanına hitap ederek Őeyhülişlâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Edirne Muradiye Camii'nin haziresindeki mezarını yıkık, dökük görmekten dolayı büyük üzüntü duyduğunu, bu konuda ilgili makamların üzerlerine düşen görevi yapmalarını ümit ettiğini söyledi ve konuşmasını tamamladı.

Sempozyumun onursal başkanı Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hikmet KOÇAK Bey sempozyumu kapamak üzere çıktığı kürsüde Atatürk Üniversitenin Türkiye'nin en eski ve en köklü üniversitelerinden birisi olduğunu, kurulduğu günden bu güne verdiği hizmetleriyle, yetiştirdiği elemanlarıyla hem Türkiye'de hem de dünyada hizmet eden bir üniversite hâline geldiklerini, yılda bine yakın yaptıkları etkinlikler arasına Erzurumlu Őeyhülişlâm Mûsâ Kâzım Efendi'ye de yer verdikleri için gurur duyduklarını ifade ettiler.

22 Kasım Cuma günü Erzurum'un Tortum ilçesinde açılışının yapıldığı Erzurumlu Őeyhülişlâm Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu sunulan on beş tebliğ ve on beş müzakerenin ardından başarılı bir şekilde tamamlandı. Bu sempozyumda başta Atatürk Üniversitesi olmak üzere Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden gelen değerli akademisyenlerden otuz üç öğretim üyesi tebliğ, müzakere ve oturum başkanlığı vazifesinde bulundular. Toplam altı oturum boyunca Mûsâ Kâzım Efendi'nin başta hayatı ve eserleri, Őeyhülişlâmlığı, ittihat ve terakki cemiyeti ile olan ilişkileri, medeniyet tasavvuru, eğitim ve öğretimdeki yeri, felsefi, tasavvufi, hukukî ve kelâmî görüşleri, tefsirciliği, dılcılığı, belagatçiliği, kıraat, istişhâd ve Kur'ân savunusu gibi pek çok sahadaki faaliyetleri, görüş ve düşünceleri, icraatları dinleyicilerle paylaşıldı. Ayrıca onun hakkında yapılan farmasonluk iddiaları da bu sempozyumda yapılan tartışmalarla giderilmiş oldu.

Son olarak Erzurumlu Őeyhülişlâm Mûsâ Kâzım Efendi hakkında çalışmalarda bulunacak olan değerli ilim adamlarına ve ilgililere bu sempozyum boyunca sunulan tüm bildiri ve müzakerelerin Atatürk Üniversitesi Yayınları arasında, Prof. Dr. Ömer Kara'nın editörlüğünde, 2014 yılında yayımlandığı bilgisini paylaşmak isterim.

